

КИРИЧЕНКО Т. С.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
та процесу факультету № 6
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.61/.64 (477)

ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬСТВУ ЗАВДЯКИ НОРМАМ МОРАЛІ ТА РЕЛІГІЇ В СІМ'Ї

У статті автор аналізує причини виникнення насилля в сім'ї в Україні, а також на основі судової практики можливість запобігання насильству та захисту порушених норм моралі. З'ясовано, як саме співвідносяться норми моралі, релігії та права в контексті регулювання сімейних відносин, їх взаємодія, динаміка й розвиток, як саме взаємодія норм моралі та права може запобігти насильству.

Ключові слова: норми моралі, норми права, релігія, сім'я, насильство.

В статье анализируются причины возникновения насилия в семье в Украине, а также на основе судебной практики возможность предупреждения насилия и защиты норм морали, которые нарушены. Выяснено, каким образом соотносятся нормы морали, религии и права в контексте регулирования семейных отношений, их взаимодействие, динамика и развитие, а также каким образом взаимодействие норм морали и права может предупредить насилие.

Ключевые слова: нормы морали, нормы права, религия, семья, насилие.

The article analyzes the causes of domestic violence in Ukraine, as well as on the basis of judicial practice, the possibility of preventing violence and protecting morals that are violated. It is found out how the norms of morality, religion and law are correlated in the context of regulation of family relations, their interaction, dynamics and development. And how the interaction of moral norms and law can prevent violence.

Key words: norms of morals, norms of law, religion, family, violence.

Вступ. В Україні, як і в усьому сучасному світі, проблема насильства, незважаючи на всі прагнення людства до добра та щастя, зберігає свою актуальність. Насильство в сім'ї – це не просто різновид форм насилля, це форма порушення прав людини. Жертвами такого насилля частіше є жінки, діти, особи, які стають залежними з різних причин (економічні, психічні, психологічні).

У 2009 р. до судів України надійшло 104336 справ про правопорушення щодо вчинення насильства в сім'ї, 38171 справа – щодо невиконання обов'язків щодо виховання дітей [1].

Притягнуті до відповідальності, відповідно, у 93049 і 32899 справах; у 2331 і 1090 справах особи звільнені від адміністративної відповідальності [1].

За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2011 р. за вчинення насильства в сім'ї затримано близько 85000 осіб, деяким із них винесено офіційні попередження, до деяких застосовано захисні приписи; інших притягнуто до штрафу або направлено на виправні роботи; окремим накладено адміністративний арешт [1].

За статистичними даними, у 2017 р. Національною поліцією України зареєстровано майже 60 тисяч заяв щодо домашнього насильства. Закінчено 439 кримінальних проваджень, розпочатих за фактами вчинення злочинів, пов'язаних із насильством у сім'ї [1].

Протягом 2017 р. за кримінальними провадженнями, направленими до суду, потерпілими від злочинних посягань визнані майже 77 тисяч жінок, що становить 38% від загальної кількості потерпілих [1].

Дослідження питань запобігання насильству в сім'ї набуло розвитку в наукових доробках провідних вітчизняних і зарубіжних учених. Значний внесок у дослідження співвідношення моралі та права як суспільних феноменів зробили десятки вчених, з поміж них – Р. Аболіна, А. Аверін, Р. Бачинін, А. Бернюков, Р. Волітова, В. Графський, В. Грачов, С. Дністрянський, О. Дробницький, В. Єфименко та ін.

Запобігання насильству в сім'ї присвячені праці О. Андрееваої, О. Бандурки, А. Благої, О. Бойко та ін.

Постановка завдання. Мета статті – на основі судової практики розглянути, завдяки яким нормам моралі та релігії запобігти насильству в сім'ї.

Сьогодні, на жаль, іде загальний процес деморалізації суспільства, і такий стан речей не може не впливати на його «основний осередок» – сім'ю.

Незважаючи на величезну кількість наукових робіт, які порушували великий пласт проблем, практична реалізація наукових розробок залишається тільки на папері, а саме: сприйняття, розуміння, усвідомлення прагматичної значущості морально-правового впливу на формування соціальних уявлень українського соціуму, що має істотно позначитися на процесах розбудови правової державності.

Результати дослідження. Україна, обравши «шлях гідності», взяла на себе великі зобов'язання. Вирішальне значення для реалізації цих завдань має вдосконалення судової системи.

Повсякденне життя щодня зіштовхує людину з множиною різноманітних ситуацій, у зв'язку з чим люди вимушені керуватися безліччю різних норм і правил, які покликані забезпечувати цілісність системи суспільства, стабільність і громадський порядок, регулюючи стосунки між людьми.

Норми, які регулюють сімейні відносини, пронизані моральними принципами. Так, в основу регулювання особистих немайнових правовідносин покладено принцип рівності при набутті та здійсненні особистих немайнових прав та обов'язків кожним із подружжя, тобто основний принцип сімейних відносин оснований на визнанні однакової соціальної цінності – особистості чоловіка й жінки.

Згідно зі ст. 7 Сімейного кодексу (далі – СК) України, загальними засадами регулювання особистих немайнових відносин між подружжям є здійснення їх з урахуванням права на таємницю особистого життя подружжя, права кожного з них на особисту свободу та неприпустимість свавільного втручання в сімейне життя; відсутність привілеїв чи обмежень кожного з подружжя за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного й соціального походження, матеріального стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками; здійснення прав та обов'язків кожним із подружжя на рівних засадах. Цей принцип базується на загальних положеннях ст. 24 Конституції України [2].

Норми моралі проникають буквально в усі сімейні відносини, наприклад, потрібно чесно ставитися до сімейних прав та обов'язків, необхідно подружжю поважати одне одного, рахуватися з інтересами іншого з подружжя, з повагою ставитися до його індивідуальності, звичок та уподобань, піклуватися про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги (ст. ст. 51, 55 СК України) [2].

Мораль об'єктивно знаходиться у праві, а право – у моралі [4, с. 41–44].

Мораллю можна назвати форму суспільної свідомості, певну сукупність сучасних життєвих принципів, поглядів, оснований на них норм поведінки, що визначають і регулюють взаємини людей [3, с. 327].

Філософ Джеремі Бентам зауважив, що мораль «у найзагальнішому розумінні – це вчення про мистецтво направляти дії людей таким чином, аби виробляти найбільшу суму щастя» [6].

Моральні потреби – це потреби спілкування з іншими людьми за встановленими (прийнятими) правилами поведінки. Мораль завжди має соціально-груповий характер: мораль сім'ї, мораль соціальної групи. Мораль нав'язується особистості ззовні у формі певних норм і правил. Оцінка моральної поведінки виходить із соціального оточення [3].

Мораль є способом неформальної регуляції дій людини. Мораль і право тісно переплітаються. Моральні норми суспільства, яке домінує в державі, втілюються в законодавчих актах. І моральні, і правові норми є соціальними [3].

Спільним для них є те, що обидва види слугують для регулювання й оцінювання вчинків індивіда.

До відмінностей можна зарахувати: 1) право розробляється державою, мораль – суспільством; 2) право закріплене в державних актах, мораль – ні; 3) за порушення норми права передбачаються санкції держави, за порушення норми моралі – суспільний осуд і критика.

На думку О. Скакун, мораль – це система норм і принципів, спрямованих на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла, які підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки [7, с. 265].

В. Нерсесянц вважає, що помилковими є думки стосовно того, що право повинно бути моральним, оскільки це означає, що право повинно бути не правом, а мораллю, що зміст закону (позитивного права) повинен бути не правовим, а моральним. І подібне моральне праворозуміння деформує сутність не тільки права, а й моралі, оскільки моралізація права супроводжується юридизацією моралі. А метою теоретично розвинутого юридичного праворозуміння є правовий закон (а не моральний закон) [8].

В. Соловійов зазначає, що «право починається з духовних начал». Жити й поводитися відповідно до права – не тільки уловлювати правову сутність життєвих ситуацій, робити чи слідувати відповідним юридичним рішенням, опиратись на чинні норми тощо, а й, зокрема, діяти соціально й духовно виправдано [9].

Стосовно взаємодії права та моралі, то ще І. Кант у праворозумінні спирався на ідею «моральної автономії особистості», її «абсолютної самоцінності», що особистість може сама створити закон, знати свій обов'язок і реалізувати його [2].

Підсумовуючи вищевикладене, можна сказати, що норми моралі є регулятором сімейних відносин. Протягом багатьох років вони були основою створення сім'ї.

Розглядаючи вплив норм моралі та релігії на сім'ю, не можна не звернутися до сім'ї, якій належить виняткове місце. Це сім'я з Назарета: Ісуса з Його матір'ю Марією та опікуном Святим Йосифом. Згідно з християнським ученням, своєю присутністю в людській сім'ї і своєю спасенною діяльністю Ісус Христос освятив цей інститут, підвищивши його до гідності таїнства [8].

Конфесії по-різному ставляться до поняття сім'ї.

Католицизм стверджує, що слово «сім'я» зустрічається у Святому Письмі. Це вказує на те, що існування сім'ї є частиною нормального людського досвіду як у Старому, так і в Новому Заповітах. Серед найвідоміших сімей, які зустрічаються в Біблії, можна назвати сім'ї Авраама, Ноя, Мойсея, Давида [9]. Апостол Павло застерігає батьків: «А й ви, батьки, не драгуйте дітей ваших, виховуйте їх у послузі й напоумленні Господньому» (Єф. 6,4).

Етика ісламу передбачає відплачувати за добро добром, бути щедрим, допомагати бідним тощо. Недотримання моральних розпоряджень в ісламі, на відміну від християнства, немає [10]. Слово «іслам» означає «покірність». Ставлення правовірного мусульманина до бога є ставленням покірного, неміркуючого слуги, що сліпо виконує те, що йому судилося. Етика ісламу охоплює всі проблеми [10].

У XIX ст. вже повністю відбулося єднання держави й церкви, що було одним із важливих принципів організації суспільства в той період. Держава визнавала законним лише церковний шлюб. Цей період досліджували такі вчені, як П. Пустоход та М. Трацевський,

якими зроблено аналіз інтенсивності шлюбності, а також аналіз сезонних коливань шлюбності як загалом по Україні, так і по окремих її губерніях, типах поселень, релігійних групах населення [13].

На думку М. Трацевського, у другій половині XIX ст. щороку на території України кількість шлюбів зростала [14].

На рубежі XIX–XX ст. шлюбні традиції не змінюються, але, як указує О. Кравець, у цей період поширюється так зване відходництво (тобто пошук нових сімей на стороні) [20].

Чинний СК України має норми, які нерозривно пов'язані з нормами моралі, – це норми, що регулюють особисті немайнові відносини. Але ці норми є мертвими, вони не працюють, незважаючи на те що такий інститут, як сім'я, будувався на основі моральних і релігійних цінностей протягом століть. Звідки тоді виникає така статистика?

У судовій практиці є чимало прикладів вирішення спорів, пов'язаних із домашнім насильством.

Про значення суду в механізмі протидії насильству в сім'ї в Україні свідчить кількість розглянутих судами справ, пов'язаних із насильством у сім'ї.

28 травня 2013 р. Перемишлянський районний суд Львівської області розглянув у судовому засіданні цивільну справу за позовом ОСОБИ_1 до ОСОБА_2 про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування завданої моральної шкоди.

ОСОБА_1 звернувся до Перемишлянського районного суду з позовом до ОСОБИ_2 про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування завданої матеріальної шкоди з покликанням на те, що в період із серпня 2011 р. по жовтень 2012 р. відповідачка, звертаючись із заявами в низку державних установ, поширювала недостовірну інформацію про нього, яка не відповідає дійсності, порушує його права та свободи, ганьбить його честь, гідність і ділову репутацію, у заяві вказала, що впродовж тривалого часу він погрожує їй фізичною розправою в провокує її та її батька до конфліктів, назвала його тираном, який живиться її здоров'ям, звинуватила в учиненні щодо неї насилля, в тому, що ініціює сварки, принижує її, словесно та фізично ображає, свідомо мав намір довести її до стану втрати дитини, звинуватила в безпідставному провокуванні судових процесів тощо.

ОСОБА_1 вважає, що інформація ОСОБИ_2 в заявах є неправдивою й безпідставною, а її поширення ганьбить його честь, гідність, ділову репутацію та завдало йому моральну шкоду, яку, зважаючи на обставини, він оцінює в розмірі 1 гривні. Відтак просить, зобов'язати ОСОБА_2 **спростувати недостовірну інформацію** щодо нього, вказану в заявах, шляхом надання йому в усному й письмовому вигляді її офіційного вибачення та шляхом інформування про це всіх органів, до яких подавались ці заяви, а також стягнути з відповідачки судові витрати по справі.

Проаналізувавши обставини справи й документальні докази по ній, суд вважає, що в задоволенні позову **потрібно відмовити** з огляду на таке.

Згідно зі ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Відповідно до ст. 34 Конституції України, кожен має право на свободу думки і слова, межею якої є право іншої особи на повагу до її гідності й честі. Кожен має право на повагу до його гідності й честі. Гідність і честь фізичної особи є недоторканими. Згідно зі ст. 15 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення [16; 17].

Відповідно до ч. 1 ст. 201 ЦК України, особистими немайновими благами, які охороняються цивільним законодавством, є здоров'я, життя, честь, гідність і ділова репутація. Фізична особа, особисті немайнові права якої порушено внаслідок поширення про неї та (або) членів її сім'ї недостовірної інформації, має право на спростування цієї інформації (ст. 277 ЦК України) [17].

Фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності й честі, що передбачено ст. 297 ЦК України [17].

Відповідно до ст. 299 ЦК України, фізична особа має право на недоторканність своєї ділової репутації. Фізична особа може звернутися до суду з позовом про захист своєї ділової репутації [17].

Недостовірною вважається інформація, яка не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі або які існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекручені).

Під поширенням інформації варто розуміти опублікування її в пресі, передання по радіо, телебаченню чи з використанням іншого засобу масової інформації; поширення в мережі Інтернет чи з використанням інших засобів телекомунікаційного зв'язку; викладення в характеристиках, заявах, листах, адресованих іншим особам; повідомлення в публічних виступах, в електронних мережах, а також в іншій формі хоча б одній особі.

Згідно зі ст. 277 ЦК України, об'єктивна сторона складу цього цивільного правопорушення передбачає одночасну наявність двох складових елементів – недостовірність поширеної інформації та її спрямованість на порушення особистих немайнових прав потерпілої особи (негативний зміст) [17].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 № 1, суди під час вирішення справ про захист гідності, честі й ділової репутації повинні забезпечувати баланс між конституційним правом на свободу думки і слова, правом на вільне вираження своїх поглядів і переконань, з одного боку, та правом на повагу до людської гідності, конституційними гарантіями невторчання в особисте й сімейне життя, судовим захистом права на спростування недостовірної інформації про особу, з іншого боку [18].

Відповідно до положень ст. 60 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України, кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підтвердження своїх вимог і заперечень. Доказування не може ґрунтуватися на припущеннях.

Вирішуючи питання про визнання поширеної інформації недостовірною, суди повинні визначати характер такої інформації та з'ясовувати, вона є фактичним твердженням чи оцінним судженням. Згідно з ч. 2 ст. 47-1 Закону України «Про інформацію», оцінними судженнями, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних. Зокрема, критика, оцінювання дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема гіпербол, алегорій, сатири. Оцінні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості. Отже, відповідно до ст. 277 ЦК України, не є предметом судового захисту судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки й поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності [17; 18].

У пункті 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27.02.2009 № 1 роз'яснено, що, відповідно до ст. 40 Конституції України, усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк [18].

Суди повинні мати на увазі, що, коли особа звертається до зазначених органів із заявою, в якій міститься та чи інша інформація, і якщо цей орган компетентний перевірити таку інформацію та надати відповідь, яка, проте, в ході перевірки не знайшла свого підтвердження, вказана обставина не може сама по собі бути підставою для задоволення позову, оскільки в такому випадку мала місце реалізація особою конституційного права, передбаченого ст. 40 Конституції, а не поширення недостовірної інформації.

У разі звернення особи із заявою до правоохоронних органів судам потрібно враховувати висновки, викладені в Рішенні Конституційного Суду України від 10.04.2003

№ 8-рп/2003, відповідно до якого поняття «поширив такі відомості» в аспекті конституційного звернення треба розуміти так, що викладення в листах, заявах, скаргах до правоохоронного органу відомостей особою, на думку якої посадовими чи службовими особами цього органу під час виконання функціональних обов'язків порушено її право, не може вважатись поширенням відомостей, які ганьблять честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди інтересам цих осіб.

Ураховуючи вищевикладене, звернення відповідача до правоохоронних органів із заявами про вчинення злочину не може бути підставою для задоволення позову, оскільки в цьому випадку була реалізація відповідачем свого конституційного права, а не поширення недостовірної інформації.

Позивач не надав суду належних і допустимих доказів, що поширена інформація порушує його особисті немайнові права, тобто завдає шкоди відповідним особистим немайновим благам або перешкоджає повно і своєчасно здійснювати своє особисте немайнове право.

На підставі ч. ч. 1, 2 п. 4 ст. 23 ЦК України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає в приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної особи [17].

Згідно зі ст. 280 ЦК України, якщо фізичній особі внаслідок порушення її особистого немайнового права завдано майнової або моральної шкоди, ця шкода підлягає відшкодуванню [17].

Більше того, суд звертає увагу, що, відповідно до ст. 1167 ЦК України, моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини [17].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 № 4, під моральною шкодою варто розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Згідно з чинним законодавством, моральна шкода може полягати, зокрема, у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації.

У позовній заяві про відшкодування моральної (немайнової) шкоди має бути зазначено, в чому полягає ця шкода, якими неправомірними діями чи бездіяльністю її заподіяно позивачеві, з яких міркувань він виходив, визначаючи розмір шкоди, та якими доказами це підтверджується.

Відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності, обов'язковому з'ясуванню під час вирішення спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні.

Суд дійшов висновку про відмову в задоволенні позовних вимог позивача, а тому відсутні правові підстави для задоволення позовних вимог про відшкодування моральної шкоди, оскільки вимога позивача про стягнення моральної шкоди є похідною від вимоги про спростування недостовірної інформації, яка задоволенню не підлягає.

Ураховуючи вищевикладене, керуючись ст. ст. 10, 15, 57, 60, 88, 185, 209, 213–215 ЦПК України, ст. ст. 15, 16, 23, 275, 277, 297, 299, 1166, 1167 ЦК України [17], Суд вирішив: В задоволенні ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування завданої моральної шкоди – відмовити [19].

Висновки. Під час розгляду справ, що стосуються порушення особистих немайнових прав, необхідно враховувати, що не є предметом судового захисту судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які як вираження суб'єктивної думки й поглядів відповідача не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності.

Негативною доцільно вважати інформацію, в якій стверджується про порушення цієї особою, зокрема, норм чинного законодавства, вчинення будь-яких інших дій (наприклад, порушення принципів моралі, загальноновизнаних правил співжиття, неетична

поведінка в особистому, суспільному чи політичному житті тощо) та яка порушує право позивача на повагу до гідності, честі чи ділової репутації.

Ті чи інші факти як такі, що ганьблять честь, гідність, ділову репутацію, належать до оцінних категорій у кожному конкретному випадку.

Без досконалої роботи судової системи самі по собі норми моралі та релігії не можуть певною мірою запобігти насиллю в сім'ї, а норми чинного законодавства України не здатні забезпечити регулювання сучасних сімейних правовідносин, і причиною цього є їх конструктивна недосконалість.

Список використаних джерел:

1. Моніторинг національної судової практики розгляду судами кримінальних, цивільних справ і справ і справ про адміністративні правопорушення, пов'язаних із вчиненням насильства в сім'ї. URL: file:///C:/Users/Fujitsu/Downloads/Monitoring_final.pdf/.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21–22.
3. Суяліна М. Насильство у сім'ї: причини та статистика. URL: <http://ru.hr-activists.net/news/nasilstvo-u-s-m-prichini-ta-statistika/>.
4. Кант И. К вечному миру. Трактаты о вечном мире. Москва. 1963. С. 112; Кант И. Лекции о философском учении о религии. Москва: Канон, 2016. 384 с.
5. Анисимов С.А. Мораль и поведение. Москва: Мысль, 1985. С. 10. Юсеф Нахля Наймівна. Етика в мусульманській культурі: досвід та перспективи.
6. Избранные сочинения Джеремии Бентама / пер. англ. изд. Боуринга и фр. Дюмона, А.Н. Пыпина и А.Н. Неведомского. Санкт-Петербург: Рус. книж. торговля, 1867. Т. 1.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
8. Нерсесянц В. Філософія права. Москва: Норма-Инфра М, 1998. 652 с.
9. Соловьев В. Право и нравственность. Москва, 2001. С. 265.
10. Барщевський о. Тарас. Євангельські притчі: конспект лекцій. Львів. 2002. 240 с. С. 120.
11. Калінін Ю.А. Релігієзнавство: підручник. Київ: Наук. думка, 2000. 351 с.
12. Саліх бін Абдуллах бін Хамід. Поняття мудрості в справі призову до Аллаха. URL: <http://www.islam.ru>.
13. Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні. Демографічний збірник. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1930. Т. VII. С. 84–195.
14. Трацевський М. Народжуваність людності в Україні. Демографічний збірник. Київ: друкарня Української Академії наук, 1926. Т. IV. С. 69–112. URL: <https://dse.org.ua/archive/16/6.pdf>.
15. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ: Наукова думка, 1966. 198 с.
16. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 34.
17. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 40–44.
18. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09.
19. Рішення Конституційного Суду України від 10.04.2003 № 8-рп/2003. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-03>.
20. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=00EGUFBC23/>.
21. Справа № 2/449/237/2013. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32013014>.

